

Miloslav Smatana:

**Kontinuita vývinu koncepcie pri
príprave celonárodného nárečového
slovníka.**

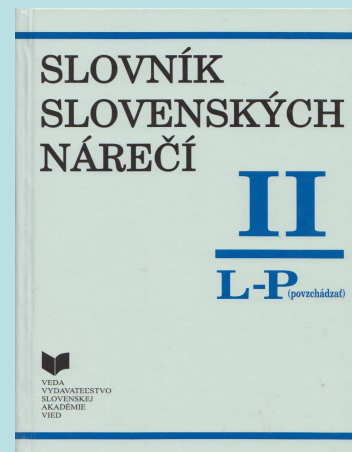
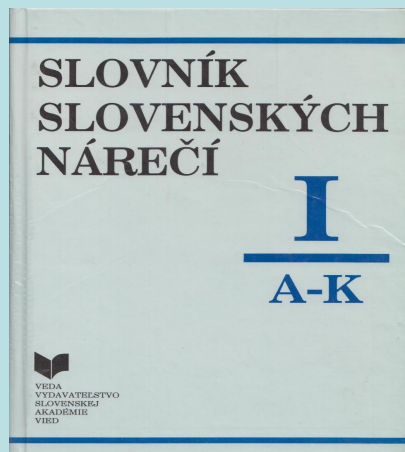
**(vo svetle 3. časti Slovníka
slovenských nářečí)**

1. Všeobecne O diele Slovník slovenských nářečí

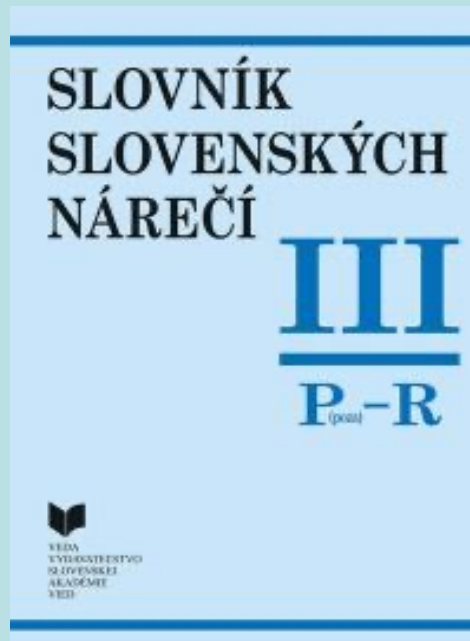
- ▶ doposiaľ vyšli 1. a 2. zväzok **Slovníka slovenských nářečí (SSN)**

SSN I. (1994)

SSN II. (2006)

- ▶ aktuálne koncom r. 2021 vyšiel 3. zv. SSN
(s heslami *poza – ryžiak*)

- ▶ naplánované sú štvrtá (písmená S – Ť) a piata časť (U – Ž) a dodatky k súbornému vydaniu slovníka

1. Všeobecne o diele Slovník slovenských nárečí

- **SSN je dlhodobý projekt, ktorý**
 - vo viacerých zväzkoch predstavuje apelatívnu slovnú zásobu miestnych dialektov na slovenskom území
 - tvorí dôležitú a nezastupiteľnú časť komplexu lexikografických diel, venovaných prezentácii lexiky slovenského národného jazyka
- jeho novátorská koncepcia pružne kombinuje poznatky získané pôvodnými autorskými kolektívami pri prácach nad úvodným a 2. dielom slovníka s poznatkami súčasných najnovších lexikografických výskumov a praktickými skúsenosťami aktuálneho bádateľského tímu.
- inšpiráciou pre súčasných tvorcov slovníka je na pracovisku paralelne vznikajúci *Slovník súčasného slovenského jazyka*, ktorý prináša nové poznatky z metodológie a teórie lexikografie a tiež etymologický portál ETYMO
- počítačovú podporu predstavuje zdroj LexiCorp, korpusy Slovenského národného korpusu a i.
- v predchádzajúcom roku boli prvé dva zväzky SSN zaradené do Slovníkového portálu JÚLŠ SAV

2. Konceptia a niektoré špecifiká SSN

- Konceptia SSN predstavená v prvej časti slovníka, uplatňovaná a v značnom rozsahu overená v druhom a doplnená v treťom zväzku, modeluje vedecké ciele celého slovníkového diela.
- Ambíciou autorov je aj pri aktuálnom i nastávajúcom koncipovaní tvorivo využívať a pružne modifikovať, príp. spresňovať lexikografické postupy s výsledkami tradičného i najnovšieho lexikologického, gramatického a etymologického výskumu.
- V celonárodnom diferenčnom nárečovom slovníku možno pri určovaní významov a ich významových odtienkov aplikovať základné postuláty súčasnej lexikológie, **no špecifický charakter spracúvaného materiálu** prináša do lexikografickej práce **celý rad osobitostí**.

2. Konceptia a niektoré špecifiká SSN

- **prvá generácia autorov** klasickou lístkovou metódou (t. j. bez použitia akéhokoľvek počítačového a elektronického spracovania) koncipovala jednotlivé heslové state 1. časti slovníka
- **v druhom zväzku** už autori postupne využívali – spolu s najmodernejšími metodickými a metodologickými postupmi súčasnej lexikológie a lexikografie – aj dostupné elektronické nástroje
- **slovenská dialektológia** má vypracovanú heuristiku, materiálová základňa sa dopĺňa relevantným materiálom a pri koncipovaní hesiel a určovaní ich sémantickej štruktúry sa vychádza z dôslednej analýzy kartoték a fondov nárečového oddelenia JÚLŠ SAV
- skutočnosť, že viacerí autori SSN participujú na medzinárodnom grantovom projekte **Slovanský jazykový atlas**, umožňuje pravidelný kontakt a zabezpečuje väzbu s poprednými zahraničnými odborníkmi, ktorí pracujú na podobných slovníkových projektoch

2. Konceptia a niektoré špecifiká SSN

2.1. Náčrt vybraných koncepčných problémov pri príprave SSN

Už počas príprav prvých dvoch dielov SSN sa začali formovať niektoré problematické javy, ktoré naznačovali možný priamy dopad na isté zmeny, spresnenia či úpravy v koncepcii slovníka.

► 2.1.1. miera uplatnenia etymologického hľadiska

- výsledky spolupráce s Ľ. Králikom sa ukázali užitočné minimálne z dvoch východiskových aspektov:

1. zintenzívnila sa konzultácia autorov slovníkových konceptov s popredným etymológom a autori vo väčšej miere pri úpravách zohľadnili pripomienky etymologického charakteru;
2. Ľ. Králik na predložené problémy reagoval svojimi poznámkami k spracúvaným heslám nielen v rámci konzultácií s autormi, ale aj publikovaním viacerých výstupov či príspevkov o alternatívnych možnostiach spracovania hesiel pri dôslednejšom uplatňovaní etymologického zreteľa.

Takto sa položil základ pre obojustranne užitočnú spoluprácu medzi etymológiou a nárečovou lexikografiou v podmienkach príprav SSN a nastali vhodné okolnosti pre riešenie etymologickej problematiky slovnej zásoby slovenských nárečí a otázok jej lexikografického spracovania.

2. Koncepcia a niektoré špecifiká SSN

2.1. Náčrt vybraných koncepčných problémov pri príprave SSN

► 2.1.2. určovanie slovnodruhovej „príslušnosti“ a zaradovanie dokladových lexém k príslušným lexikálnym jednotkám, príp. heslovým slovám

- riešením tejto problematiky sa podrobne zaoberal I. Ripka
- priblížil problém správneho určenia slovného druhu a konkrétne výsledky slovnodruhových prechodov ohybných aj neohybných slov
- Ripkove podrobné poznámky, napr. o potrebe rozlišovať, či dej zasahuje cieľovú substanciu tak, že (podstatným spôsobom) mení jej situáciu (procesuálnosť), alebo mení jej vlastnosti (kvalitatívnosť) sprehľadňujú celú situáciu a viaceré príkladov na oscilovanie medzi týmito pólmi (*upletný – pletený; nakúpený/nakupovaný cukor, požičané/požičiavané peniaze* a pod.) naznačujú riešenia nastoleného problému

2. Konceptia a niektoré špecifiká SSN

2.1. Náčrt vybraných koncepčných problémov pri príprave SSN

► 2.1.3. ďalšie všeobecné problematické okruhy či metodologické postupy

- diskusie o naliehavosti typizácie lexikografických výkladov a potrebe dopĺňať pomocný aparát zavedením niektorých nových kvalifikátorov (tým sa súčasne otvára otázka precizovania konkrétnej podoby dodatkov ako finálneho výstupu);
- problematika vyváženosti a redukcie dokladov v rozsiahlych heslách;
- diskusie o pomerne komplikovanom systéme odkazovania medzi jednotlivými zväzkami;
- návrhy riešení spôsobu spracovania frazeologických jednotiek a frazeológie všeobecne;
- diskusie o absencii gramatických slov v kartotéke (problém čiastočne rieši elektronická excerpčia) a nevyhnutnosti triediť nárečové predložky v samostatnom fonde;
- naliehavými sú aj praktické otázky digitalizácie pôvodných magnetofónových záznamov nárečových prehovorov, dobudovania vecnej kartotéky, riešenia a možnosti ďalšieho technického spracovania škatúl s lístkami a pod.

3. Elektronizácia a počítačová podpora SSN

- ▶ rozhodujúcim krokom celej digitalizácie SSN bol prepis komplexu rukopisného konceptu prvej časti slovníka do elektronickej podoby
- ▶ umožnilo to elektronickú kontrolu lexikografického spracovania heslových statí; následne bolo možné napr. verifikovať sieť lexikografických odkazov, unifikovať využitie kvalifikátorov v celom texte slovníka a pod.
- ▶ pri príprave 3. zväzku autori už naplno využívali dostupné možnosti počítačovej podpory; slovník sa v plnom rozsahu pripravuje v elektronickej podobe s podporou počítačových nástrojov a je vytváraný v značkovom jazyku LLML v prostredí programu Notepad++, ktorý umožňuje graficky zvýrazňovať štruktúru heslových statí a priebežnú kontrolu niektorých formálnych údajov
- ▶ správu slovníkovej databázy a počítačovú redakciu od 1.zväzku SSN zabezpečuje Ing. Vladimír Benko, PhD

3. Elektronizácia a počítačová podpora SSN

Vďaka rozvoju počítačových technológií a korpusovej lingvistiky, ako aj digitalizácii archívnych fondov vznikli na pracovisku interné elektronické databázy a korpusy, ktoré:

- významne dopĺňajú pramenný materiál základnej lístkovej kartotéky
- umožňujú elektronické vyhľadávanie nových dokladov a overovanie formálnych a sémantických informácií

Ide najmä o:

- ▶ digitálny Archív nárečových textov
- ▶ elektronická verzia 1. a 2. zväzku SSN
- ▶ archív digitalizovaných dialektologických máp
- ▶ korpus nárečí Slovenského národného korpusu

3. Elektronizácia a počítačová podpora SSN

Pri aktuálnom koncipovaní hesiel podporuje elektronická databáza uplatnením postupov na vyhľadávanie jazykových štruktúr a tvarov

- 1. kontrolu lexikografického spracovania medzi riešiteľmi;**
- 2. napomáha vyhľadávanie citátových (zemepisne určených) kontextov vhodných do slovníkového konceptu a**
- 3. v tvorivom autorskom a redakčnom procese využívaním analógie precizuje realizáciu koncepcie SSN.**

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

- ▶ počítačová podpora, rozšírená elektronická pramenná základňa a nové poznatky v oblasti etymológie, lexikológie a lexikografie sa odrážajú aj v spôsoboch spracovania hesiel, menších zmenách v prístupe k niektorým vybraným javom a k doplneniam pomocného aparátu
- ▶ počas prípravy slovníka (najmä 3. zväzku) dochádzalo k viacerým zmenám, ktoré ovplyvňovali metódy a postupy koncipovania diela

4.1. Elektronizácia prvých dvoch zväzkov SSN s možnosťou automatického vyhľadávania a práca v programe Notepad++

- **umožnila** dosiahnuť vyššiu mieru zjednotenia a systematickosti pri lexikografickom spracovaní obsahovo alebo formálne príbuzných lexikálnych, slovotvorných alebo gramatických heslových jednotiek a na širšej báze overovať správnosť lexikografických riešení;
- **odhalila** niektoré nedôslednosti v prvých dvoch zväzkoch SSN, čo bolo impulzom na založenie súboru nutných dodatočných opráv, zmien a doplnení, ktoré bude potrebné urobiť v plánovanom opravenom a doplnenom vydaní prvých zväzkov slovníka, resp. ich elektronickej verzie.

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

4.2. Osobitná pozornosť bola venovaná inšpiratívnym a minuciózne spracovaným príspevkom a etymologickým sondám Ľ. Králiku do spracovaných hesiel 1. a 2. zv. SSN, ktoré zreteľne ukazujú dôležitosť etymologického pohľadu na spracúvaný nárečový materiál.

- ▶ nové poznatky v oblasti etymológie umožnili identifikovať spoločný alebo rozdielny etymologický pôvod slov a na základe toho jednoznačnejšie a korektnejšie:
 - 1) spracovať jednotlivé lexémy ako formálne (hláskové) varianty heslových výrazov, ako spoluheslá (v prípade slovotvorných alebo gramatických variantov) alebo ako samostatné heslové jednotky;
 - 2) odlíšiť polysémické slová od (etymologických) homoným a
 - 3) vytvoriť etymologicky korektnú štandardizovanú podobu heslového slova.

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

► V niektorých **opodstatnených** prípadoch bola porušená koncepčná zásada, podľa ktorej sa ako fonetické varianty v zátvorke za heslovým slovom uvádzajú len tzv. nepravidelné varianty, t. j. tvary, ktoré nie sú výsledkom pravidelných a systémových historických zmien:

- napríklad v prípade metatézy likvíd na začiatku slova (*õrt-* > *rat-* alebo *rot-*) sú tieto tvary uvádzané ako varianty (a v prípade predpony *roz-/raz-* ako spoluheslá), hoci ide o pravidelnú zmenu;

- podobne sa uvádzajú aj niektoré ďalšie pravidelné varianty, ktoré sú od hesla abecedne vzdialené a mohli by byť pre čitateľov ťažšie identifikovateľné

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

4.3. K niektorým modifikáciám alebo zmenám pôvodných koncepčných zásad prijatých bolo potrebné pristúpiť i po **praktických skúsenostiach** z predchádzajúcich dvoch zväzkov SSN a s ohľadom na nové teoretické a metodologické poznatky uplatňované pri koncipovaní ***Slovníka súčasného slovenského jazyka*** na pôde JÚL'Š SAV. Niektoré z nich sa začali uplatňovať (často ešte nesystémovo) už v 2. zväzku SSN.

4.3.1. Ide o zmeny v spracovaní niektorých jednotiek **vykazujúcich prechod medzi slovnodruhovými a gramatickými kategóriami**, v uvádzaní slovotvorných variantov alebo jednotiek, ktoré v nárečiach prislúchajú k rôznym deklinačným alebo konjugačným typom:

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

- a) Pri posudzovaní miery lexikalizácie (resp. adjektivizácie) pôvodných *n/t* participií a ich následnom spracovaní v rámci samostatného adjektívneho hesla sa okrem pôvodne uplatňovaných derivatologických kritérií (stupňovateľnosť možnosť utvorenia abstrakt. substantíva príponou *-ost'* a utvorenia adverbia príponou *-e*) berie ohľad aj na sémantickú stránku slova, a to na sémantický príznak rezultatívnosti a vlastnosti, ktorá je výsledkom cieľavedomej činnosti, resp. procesu, ktorým môže byť výroba príp. úprava produktu, spracovanie suroviny a pod., napr. ***riasený*** (látka), ***rosený*** (konope), ***rozčaptaný*** (topánka);
- b) Na rozdiel od praxe v 1. zväzku SSN sa tvrdé a mäkké adjektívne tvar identického adjektíva (v prípadoch, že sú zachytené v materiáli) spracúvajú ako spoluheslá a nie ako hláskové varianty (napr. ***pozadný*** i ***pozadní***, ***predný*** i ***prední***, ***ručný*** i ***ruční*** a i.);

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

c) Ojedinele doložené morfológické varianty vzťahových adjektív odvodených od substantív so zakončením na -ový alebo -ov sú spracované ako spoluheslá (***prsteňový*** i ***prsteňov***, ***ríbezl'ový*** i ***ribízl'ov*** a pod.);

d) V prípade, že sú doložené, tak sa variantné infinitívne podoby s koncovkou -ť, -ti alebo tvary s druhotným -ť' (-tit') spracúvajú ako spoluheslá (***premôct'***, ***premôci***, ***premôcit'*** i ***premôctit'***; ***prejest'*** i ***prejestit'***; ***priniest'***, ***priniesti*** i ***priniestit'*** a i.);

e) Slovesá s doloženou tematickou morférou -ýva- / -íva- sa spracúvajú ako heslové slová alebo ako spoluheslá, nie ako hláskové varianty (***pozafercívat'***; ***prečesávat'*** i ***prečesývat'***; ***rozkazovat'*** i ***rozkazývat'*** a p.);

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

f) V rámci samostatných hesiel došlo k upresneniu spracúvania slovies s komponentom *sa* (tzv. zvratných slovies a zvratných podôb a tvarov nezvratných slovies). V súlade s pôvodnou koncepciou sa v samostatných heslách aj naďalej spracúvajú reflexíva tantum (***pozdávať sa, radovať sa, rozlúčiť sa*** a p.) a slovesá s odlišným významom oproti nezvratným pendantom (***preobliecť sa, pretíkať sa, richtárit' sa*** a i.).

- Problematika statusu komponentu ***sa*** v jednotlivých typoch zvratných slovies, resp. otázka tranzitívnosti alebo netranzitívnosti zvratných slovesných tvarov, je stále otvorená a diskutovaná aj v teoretických lexikologických a gramatických prácach, preto nájsť jednoznačné kritérium na rozlíšenie je aj v lexikografickej praxi niekedy problematické.

4. Kontinuita koncepcie a špecifiká 3. zväzku SSN3

4.3.2. Pri uvádzaní frazém sa dôslednejšie uvádza len obligatórna zložka frazémy, v nevyhnutných prípadoch sa fakultatívna zložka uvádza v zátvorke, napr. *(ide) rovno za nosom; (ďieučä) ráslo ako ohňica f poli; (súkno) rietkuo ako lesa; (chodí) jak rozumu pozbavená; prerospnú ťi (deti) cez hlavu* a pod.

4.4. S väčším zastúpením jednotiek z nových tematických oblastí bolo nutné doplniť pomocný aparát zavedením niektorých nových štylistických kvalifikátorov (napr. admin., hist., práv., škol.) a skratiek označujúcich oblasť tradičnej výroby (drev., les., plát., povraz., zvon.). Rozšíril sa aj súbor skratiek označujúcich nárečové oblasti (trenč, nitr, horehron, hornokys a i.)

5. Dôležitosť zachovania kontinuity koncepcie SSN a vedecký prínos slovníka

- ▶ SSN ako jedno zo základných diel slovenskej dialektológie prináša dostatok relevantných údajov o dynamických procesoch a pohybe v slovnej zásobe nárečí.
- ▶ Špecifický charakter nárečového materiálu prináša do lexikografickej práce celý rad osobitostí, čím sa novátorsky nutne dopĺňa a modifikuje v praxi overená koncepcia slovníka.
- ▶ Po kompletnom publikovaní diela: slovník ako celok odhalí dynamiku dominujúcu v súčasnom nárečovom systéme a spolu so sprievodnými publikáciami členov grantu vytvára výraznú dokumentárnu hodnotu, ktorá sprístupňuje vedeckej i širšej verejnosti bohatý lexikálny materiál.

5. Dôležitosť zachovania kontinuity koncepcie SSN a vedecký prínos slovníka

- ▶ Demonštrované analýzy doteraz nepublikovanej nárečovej lexiky prezentujú jazyk a spoločnosť v geografických a kultúrnych súvislostiach.
- ▶ Spracované údaje nachádzajú široké uplatnenie nielen v slovakistike a spoločenskovedných disciplínach, ale aj v širších slavistických reláciách, ako to signalizoval záujem odbornej i laickej verejnosti po vydaní prvých dvoch zväzkov SSN.
- ▶ Po vydaní troch zväzkov sa tak SSN stáva pevnou a prínosnou súčasťou širšieho slavistického výskumu s výrazným interdisciplinárnym charakterom a s medzinárodným dosahom, ktorý je svojou metodológiou spracovania, zisteniami a obsahom prínosom pre lingvistov, etymológov, slavistov, etnológov, historikov a pod.

5. Dôležitosť zachovania kontinuity koncepcie SSN a vedecký prínos slovníka

- ▶ Splnením cieľov aktuálne predkladaného 3. zv. SSN sa napĺňanie celkového cieľa tohto dlhodobého výskumného projektu realizovaného v JÚLŠ SAV výrazne posúva do druhej polovice celkového rozsahu diela.
- ▶ Významným prínosom je aj postupné sprístupňovanie elektronickej podoby slovníka v rámci Slovníkového portálu JÚLŠ SAV.
- ▶ Plánovaná postupná digitalizácia archívnych fondov a prameňov zabezpečí na jednej strane ich trvalé uchovanie, na druhej strane má predpoklady slúžiť ako zdroj digitálnych dát pre širší vedecký výskum.

Pôvodná predstava – štvorzväzkový SSN

ZÁVER

V mene celého tvorivého tímu dialektológov
z Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV

ĎAKUJEM

všetkým spolupracovníkom a našim predchodcom,
ktorí vytvorili a neskôr precizovali koncepčné zásady
lexikografického spracovania nárečovej slovnej zásoby
v tomto jedinečnom celonárodnom nárečovom slovníku.

Ďakujem za pozornosť.